

Jacek Dąbrowski*

Zakłady „Telefunkena” na warszawskim Kamionku, cz. I

“Telefunken” factory in Kamionek in Warsaw, p. I

Słowa kluczowe: Warszawa, Telefunken, zabytki techniki, ochrona zabytków

Key words: Warsaw, Telefunken, monuments of technology, monument protection

POWSTANIE I ROZWÓJ ZAKŁADÓW TELEFUNKENA W WARSZAWIE

W okresie międzywojennym polskie władze państwowe przykładały dużą wagę do radiofonizacji kraju, co było jedną z istotnych przyczyn szybkiego rozwoju wytwórczości radiotechnicznej¹. Powstały w tym okresie liczne zakłady oparte na kapitale krajowym, spośród których do najważniejszych można było zaliczyć Towarzystwo Radiotechniczne Elektrit z Wilna², Państwowe Zakłady Tele- i Radiotechniczne w Warszawie, firmy Natawis, Ika oraz oparte na kapitale zagranicznym oddziały dużych zagranicznych koncernów: Polskie Zakłady Philips oraz Krajowe Towarzystwo Telefunken Sp. z o.o. założone 1 października 1933 w Warszawie³.

Od momentu powstania polski oddział firmy Telefunken charakteryzował się bardzo dynamicznym rozwojem, bowiem już w pierwszym roku działalności w zakładzie wyprodukowano ok. 1500 aparatów radiowych. Cała załoga zakładu liczyła wówczas zaledwie 35 pracowników⁴, ponieważ korzystano jeszcze z kooperantów wytwarzających część elementów aparatów radiowych. Siedzibą biur i warsztatu był niewielki lokal przy ul. Pierackiego 18⁵, zaś w suterrenach przy ul. Polnej 76 prowadzono produkcję odbiorników przez oddzielną, specjalnie w tym celu założoną firmę „Dźwięk”⁶.

W kolejnym roku działalności (1934), w związku z dynamicznym rozwojem produkcji, firma przeniosła swoją siedzibę na ul. Długą 42, wynajmując powierzchnię ok. 500 m², zwiększając przy tym zatrudnienie ponad czterokrotnie – do ok. 140 osób. Było to związane m.in. z przejściem od kooperujących dotąd podwykonawców

ESTABLISHING AND DEVELOPMENT OF THE TELEFUNKEN FACTORY IN WARSAW

During the interwar period Polish state authorities attached a lot of weight to the expansion of radio reception in the country, which was one of the essential reasons for a fast development of radio engineering¹. Numerous factories based on national capital were opened at that time, among which the most important were: the Radio-engineering Association Elektrit in Vilnius², National Tele- and Radio-engineering Factory in Warsaw, companies Natawis and Ika, and based on foreign capital branches of large foreign companies: Philips Factory Poland and National Association Telefunken LLC founded on October 1, 1933, in Warsaw³.

Since the moment of its foundation, the Polish branch of the Telefunken Company was characterized by very dynamic development. In the very first year of its operating the factory produced app. 1500 radio sets. The whole crew at the time consisted of only 35 employees⁴, since co-operators were also used to produce some elements for radio sets. The offices and workshop were located in a small establishment at 18 Pierackiego Street⁵. In the basement at 76 Polna Street radio sets were produced by a separate firm, founded specially for this purpose, called “Dźwięk” (Sound)⁶.

In the next year of its functioning (1934), as a result of dynamically developing production, the company moved its headquarters to 42 Długa St. leasing the floor space of app. 500 m², and increasing the number of employees over four times – to app. 140 people. It

* mgr arch., Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

* mgr arch., The Ministry of Culture and National Heritage

Ryc. 1. Wnętrze warsztatu przy ul. Polnej 76 (za: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

Fig. 1. Inside the workshop at 76 Polna St. (from: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

Ryc. 2. Wnętrze fabryki przy ul. Długiej 42 (za: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

Fig. 2. Inside the factory at 42 Długa St. (from: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

całości produkcji. W 1935 roku Krajowe Towarzystwo Telefunken ponownie zmieniło swoją siedzibę, przenosząc ją do wynajętego, nowoczesnego budynku przy ul. Rakowieckiej 23, zajmując w nim aż 1500 m². W zakładach pracowało już wówczas prawie 250 osób⁷.

Wreszcie, w 1937 roku, w związku z bardzo dynamicznym rozwojem firmy, KT Telefunken kupiło dużą działkę przy ul. Owsianej 14 na Pradze (o powierzchni ok. 3200 m²) ze wzniesioną ok. 1933 roku nowoczesną halą fabryczną. Firma funkcjonowała w tym miejscu do wybuchu II wojny światowej. Na potrzeby organizowanych działów – mechanicznego, elektrycznego, akustycznego, stolarni, lakierni, laboratorium oraz kontroli technicznej zakład został rozbudowany o nowoczesny budynek biurowy usytuowany przy ulicy Owsianej 14. Zatrudnienie w KT Telefunken oscylowało wówczas na poziomie ok. 800 pracowników⁸.

Aparaty produkowane przez KT Telefunken w większości składały się z podzespołów produkowanych w kraju – ich wartość sięgała aż 89% ceny odbiornika. Cechował je nadzwyczaj wysoki poziom techniczny, trwałość, solidność i staranność wykonania. Dość powiedzieć, że aparaty

Ryc. 3. Fabryka Telefunkena przy ul. Rakowieckiej 23 (za: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

Fig. 3. Telefunken factory at 23 Rakowiecka Street (from: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

was connected to e.g. taking over the entire production from previously cooperating subcontractors. In 1935, the National Association Telefunken (KT Telefunken) again moved its headquarters to a leased, modern building at 23 Rakowiecka Street, and occupying the area of 1500 m². At that time almost 250 people were employed in the factory⁷.

Finally, in 1937, in consequence of the very dynamic development of the company, KT Telefunken purchased a large plot at 14 Owsiana Street, in Praga (the area of app. 3200 m²) with a modern shop floor erected around 1933. The company operated there until the outbreak of World War II. To meet the needs of organised departments – mechanical, electrical, acoustic, joiner's shop, paint shop, laboratory and product quality control, the factory was expanded and a modern office building located at 14 Owsiana Street was added. At that time KT Telefunken employed about 800 workers⁸.

Sets produced by KT Telefunken consisted largely of sub-assemblies manufactured in the country – their value reached up to 89% of a set's price. They were generally characterized by a high technical standard, endurance, solidity and quality workmanship. Suffice to say, that Telefunken radio sets were fitted in wooden cases frequently made from very exotic materials, such as e.g. Caucasian walnut, rosewood or Makassar ebony⁹.

For those reasons radio sets produced by KT Telefunken were not cheap. For instance, "Uniphon" was sold for 320 zł¹⁰, "Fenomen" for 289 zł in the case of cash payment or in instalments – a down-payment of 20 zł and 16 monthly instalments of 20 zł each¹¹. The company also accepted payment for their sets in the form of government bonds at the nominal price¹². The prices of Telefunken radio sets did not differ much from the prices of sets sold by other quality producers of the period – Philips, Elektrit, National Tele- and

radiowe Telefunkena posiadały skrzynki drewniane wykonywane często z bardzo egzotycznych materiałów, jak np. orzech kaukaski, palisander czy makassar⁹.

Z tych względów aparaty produkowane przez KT Telefunken nie należały do tanich. I tak np. „Uniphon” oferowany był za 320 zł¹⁰, „Fenomen” za 289 zł w przypadku wpłaty gotówkowej lub w sprzedaży ratalnej – zaliczka 20 zł i 16 rat miesięcznych po 20 zł¹¹. Firma umożliwiała także zakup swoich aparatów przyjmując pożyczki państwowe po kursie nominalnym¹². Ceny aparatów radiowych Telefunkena nie odbiegały jednak od cen aparatów oferowanych przez innych najlepszych

Ryc. 4. Rene Kuhn-Bubna – w latach 1933–1938 dyrektor Krajowych Zakładów Telefunken, w latach 1938–1939 prezes Krajowego Towarzystwa Telefunken SA (za: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

Fig. 4. Rene Kuhn-Bubna – in the years 1933–1938 director of the National Association Telefunken, in the years 1938–1939 the Chairman of the National Company Telefunken JSC (from: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

ówczesnych producentów – Philipsa, Elektrit, Państwowe Zakłady Tele- i Radiotechniczne czy Kosmos Radio. Np. Aparat „Super 4.38” Philipsa oferowany był za 340 zł¹³, a „Pionier” firmy Kosmos Radio za 295 zł¹⁴.

Do 1939 roku KT Telefunken opracowało i wypuściło na rynek 44 modele odbiorników. Bardzo symptomatyczne jest to, że choć oddział polski korzystał z licencji macierzystych zakładów w Berlinie, to wszystkie odbiorniki zostały zaprojektowane wyłącznie dla rynku miejscowego i nie pojawiły się w produkcji innych zakładów Telefunkena w Europie.

W międzyczasie – na początku 1938 roku – firma zmieniła swoją formułę organizacyjną, przekształcając się z dotychczasowego Krajowego Towarzystwa Telefunken Sp. z o.o. w Krajowe Zakłady Telefunken Spółkę Akcyjną¹⁵. Prezesem zarządu został dotychczasowy dyrektor KT Telefunken Rene Kuhn-Bubna¹⁶, zaś dyrektorem technicznym (jak wcześniej) Stefan Goszczyński¹⁷.

Tuż po rejestracji centrali polskich zakładów Telefunkena jako spółki akcyjnej firma otworzyła swój oddział w Katowicach, mieszczący się przy ul. 3 Maja 17¹⁸.

Radio-engineering Factory, or Kosmos Radio. For example, “Super 4.38” set produced by Philips could be bought for 340 zł¹³ and “Pionier” produced by Kosmos Radio for 295 zł¹⁴.

Until 1939, KT Telefunken designed and released on the market 44 models of radio sets. Symptomatically, although the Polish division used the licences from the mother-company in Berlin, all radio sets were designed exclusively for the domestic market and did not appear in other Telefunken factories in Europe.

In the meantime – at the beginning of 1938 – the company changed its organisation formula, transform-

Ryc. 5. Stefan Goszczyński – wieloletni dyrektor techniczny zakładów Telefunkena w Warszawie (za: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

Fig. 5. Stefan Goszczyński – for many years the director of technology at the Telefunken factory in Warsaw (from: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

ing the previous National Association Telefunken LLC into National Company Telefunken JSC¹⁵. The Chairman of the board of directors was the previous director of KT Telefunken, Rene Kuhn-Bubna¹⁶, while Stefan Goszczyński became the director of technology (as before)¹⁷.

Just after the head office of the Polish Telefunken factory was registered as a joint-stock company, it opened its branch in Katowice located at 17, 3 Maja St¹⁸.

Telefunken carried out an active – and really targeted – promotional campaign of their products, presenting them in all important trade fairs at the time – the Exhibition of Metal, Electro-technical and Radio Industry in Warsaw in 1936¹⁹, the Eastern Trade Fair in Lviv in 1937²⁰, Radio Exhibitions in Bydgoszcz²¹, Vilnius²² or Łódź. Press advertisements promoting Telefunken products were placed in dailies and periodicals all over the country (e.g. “Ilustrowany Kurjer Codzienny”, “Kurier Poznański”, “Głos Pomorza”, “Codzienna Gazeta Handlowa”, “Światowid”), but primarily during holiday seasons – Easter, Christmas and

Telefunken prowadził aktywną – bardzo ukierunkowaną – akcję promocyjną swoich wyrobów, prezentując je na wszystkich liczących się ówczesnych imprezach targowych – Wystawie Przemysłu Metalowego, Elektrotechnicznego i Radiowego w Warszawie w 1936 r.¹⁹, Targach Wschodnich we Lwowie w 1937 r.²⁰, Wystawach Radiowych w Bydgoszczy²¹, Wilnie²² czy Łodzi. Reklamy prasowe promujące wyroby Telefunkena zamieszczane były w gazetach codziennych i czasopismach na terenie całego kraju („Ilustrowany Kurjer Codzienny”, „Kurier Poznański”, „Głos Pomorza”, „Codzienna Gazeta Handlowa”, „Światowid”), jednak przede wszystkim w okresach świątecznych – Wielkiej Nocy, Bożego Narodzenia i Nowego Roku, przedstawiając swoje radioodbiorniki jako „najmilszy podarunek świąteczny”. Podobnie promocję swoich produktów w prasie prowadziły inne firmy produkujące aparaty radiowe – Kosmos-Radio, Elektrit, Ika, Radio-Union, Echo czy PZTiR. Wyjątkiem były zakłady Phillips, które reklamowały swoje wyroby z rozmachem – duże reklamy na pierwszych lub ostatnich stronach gazet i czasopism oraz znaczna częstotliwość reklam. O wiele częściej reklamy aparatów radiowych Telefunkena pojawiały się w niedzielnych i wieczornych wydaniach „Kuriera Warszawskiego”, co mogłoby świadczyć o szczególnym traktowaniu tego rynku przez firmę.

Zarząd Telefunkena dbał również o publikację materiałów – dziś określanych mianem artykułów sponsorowanych – opisujących wysoką jakość i walory swoich aparatów radiowych, jak również samą fabrykę, podkreślając szczególnie nowoczesność obiektów i bardzo wysoki poziom organizacji pracy²³.

Jubileusz 5-lecia działalności zakładów Telefunkena w Warszawie został uczczony wydaniem w 1938 roku okolicznościowej publikacji zatytułowanej *5 lat pracy Krajowych Zakładów „Telefunken”*²⁴.

FABRYKA TELEFUNKENA PRZY UL. OWSIANEJ 14

Jak wspomniano wcześniej, Krajowe Towarzystwo Telefunken Sp. z o.o. nabyło w 1937 roku działkę przy ul. Owsianej 14 na warszawskiej Pradze. Znajdowała się już tutaj nowoczesna hala fabryczna wzniesiona w 1931 roku²⁵ – kosztem 615 tys. złotych – na potrzeby Zakładów Przetworów Chemicznych Sidol Maksa Sternhella. Ta inwestycja przyniosła firmie Sidol przejściowe problemy finansowe²⁶, które niewątpliwie udało się przezwyciężyć, bowiem w 1936 r. Sternhell zakupił działki, na których prowadził produkcję, od Alicji z Jagminów Skarbek-Malczewskiej²⁷. Jednak już 17 grudnia tego roku Sternhell sprzedał całą posesję przy ul. Owsianej 14 wraz z halą Krajowemu Towarzystwu Telefunken SA, które zamierzało ulokować tam całość swojej produkcji²⁸.

Istniejąca hala została całkowicie przebudowana i przystosowana do nowego profilu produkcji – wytwarzania odbiorników radiowych. Wzniesiony został także nowy budynek według projektu Lucjana Krongolda,

New Year – presenting their radio-sets as “the nicest season gift”. Other manufacturers of radio sets, such as Kosmos-Radio, Elektrit, Ika, Radio-Union, Echo or PZTiR conducted the promotion of their products in much the same way. The only exception was Philips, which advertised their products with a flourish – huge advertisements on the first or last pages of newspapers and periodicals, and a considerable frequency of those adverts. Advertisements of Telefunken radio sets appeared much more frequently in Sunday and evening issues of “Kurier Warszawski” newspaper, which might serve as evidence that the company treated that market in a special way.

The management of Telefunken also took care to publish materials – today referred to as advertorials – describing the high quality and virtues of their radio sets as well as the factory itself, especially emphasising modernity of objects and very high standard of work organisation²³.

The jubilee of 5 years of operation of the Telefunken factory in Warsaw was celebrated by issuing an occasional publication entitled *5 Years of the National Company “Telefunken”* in 1938²⁴.

TELEFUNKEN FACTORY AT 14 OWSIANA STREET

As has been mentioned before, the National Association Telefunken LLC purchased in 1937 a plot of land at 14 Owsiana Street in the Praga district of Warsaw. A modern factory shop floor erected in 1931²⁵ – at the expense of 615 thousand zloty – to accommodate Max Sternhell’s Chemical Goods Factory Sidol was already located there. That investment resulted in transitory financial problems for the Sidol Company²⁶, which must have been overcome since in the year 1936 Sternhell purchased plots of land, where he continued production, from Alicja Skarbek-Malczewska, nee Jagmin²⁷. However, already on December 17 of the same year, Sternhell sold the whole property at 14 Owsiana Street with the building to the National Association Telefunken LLC which intended to locate their entire production unit on the site²⁸.

The existing building was completely overhauled and adapted to the new production profile – manufacturing radio sets. A new building designed by Lucjan Krongold, which was to house offices, the maintenance department and storage, was also erected along Owsiana Street. The speed of the complete investment was really impressive because the building was already approved in May 1937²⁹, and all the departments moved in to their new rooms in the autumn. Besides that, garages, paint shop, porter’s lodge etc. were also erected within the factory area³⁰.

At the beginning of 1940, the National Company Telefunken JSC was closed down, and the plot at 14 Owsiana Street together with factory buildings was purchased by Adam and Maria Pakulski. They commissioned architect Mikołaj Soroka to prepare

przeznaczony na biura, wydział obsługi technicznej i magazyny, usytuowany wzdłuż ulicy Owsianej. Tempo prowadzonej inwestycji było imponujące, bowiem budynek został zatwierdzony już w maju 1937 r.²⁹, zaś wszystkie wydziały wprowadziły się do nowych pomieszczeń jesienią. Oprócz tego na terenie zakładów wzniesiono także garaże, malarnię, portiernię itp.³⁰

Na początku 1940 roku Krajowe Zakłady Telefunken SA zostały zlikwidowane, zaś działka przy ul. Owsia-

Ryc. 6. Początek budowy budynku administracyjnego przy ul. Owsianej 14 – pierwsze cegły kładzie prawdopodobnie dyrektor Krajowych Zakładów Telefunken, Rene Kuhn-Bubna (za: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

Fig. 6. Commencing the construction of the office building at 14 Owsiana Street – first bricks laid probably by the director of the National Company Telefunken, Rene Kuhn-Bubna (from: 5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken)

nej 14 wraz z zabudową fabryczną została zakupiona przez Adama i Marię Pakulskich. Na ich zlecenie architekt Mikołaj Soroka opracował projekt rozbudowy zespołu fabrycznego, polegającej na nadbudowie istniejących obiektów: budynku biurowego o dwie kondygnacje, zaś hali fabrycznej poprzez wyrównanie jej do trzech pełnych kondygnacji (w części północnej budynek już był trzykondygnacyjny)³¹. W dniu 15 kwietnia 1940 roku Adam Pakulski wystąpił do Wydziału Planowania Miasta w Zarządzie Miejskim miasta st. Warszawy z prośbą o akceptację projektowanej nadbudowy budynku biurowego oraz częściowej nadbudowy budynku hali³².

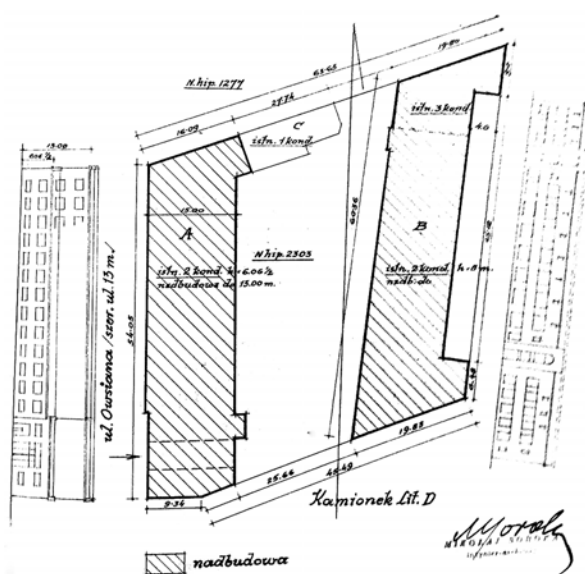
Zapewne w trakcie tej przebudowy obiektów dawnego Telefunkena lub nieco później wzniesiony został budynek kotłowni wraz z kominem. Widnieją one bowiem na planie datowanym na 6 sierpnia 1942 r., a sporządzonym na potrzeby przyłączenia działek od strony północnej – leżących wzdłuż projektowanej ulicy Stanisławowskiej³³.

Tak ukształtowana zabudowa przemysłowa przy ul. Owsianej 14 przetrwała wojnę.

W czasie wojny – już po przebudowie – przy ul. Owsianej 14 działała wytwórnia konserw „Wanda” braci Pakulskich³⁴. Zaś tuż po wojnie funkcjonowały tu trzy zakłady: Wytwórnia Konserw, Marmolady i Przetworów Spożywczych „Wanda” – Bracia Pakulscy, Wytwórnia Opakowań Błazanych „Korona” sp. z o.o. oraz Wytwórnia Opakowań Błazanych „WOB” sp. z o.o.³⁵

a project of expanding the factory complex, involving making additions to the existing structures: adding two storeys to the office building, and evening out the factory building so that the whole was full three-storey high (in the northern section the buildings already was three-storey high)³¹. On April 15, 1940, Adam Pakulski appealed to the Department of Urban Development at the Municipal Council in Warsaw requesting approval of the designed addition to the office building and partial addition to the shop-floor building³².

Probably in the course of that adaptation of the former Telefunken objects, or slightly later, the boiler house with a chimney were erected. They can be seen on the plan dated August 6, 1942, and drawn for the purpose of incorporating plots on the north side – located along the planned Stanisławowska Street³³.

Ryc. 7. Plan sygnowany przez „inżyniera-architekta Mikołaja Sorokę” z rzutami istniejących/nadbudowywanych obiektów oraz schematycznymi widokami zachodnich elewacji obu budynków po planowanej przebudowie (AP Warszawa, Akta Nieruchomości, sygn. 11781)

Fig. 7. Plan signed by “engineer-architect Mikołaj Soroka” with projections of existing/added objects and schematic views of western elevations of both buildings after the planned adaptation (AP Warsaw, Property Records, sign. 11781)

In that form the industrial building complex at 14 Owsiana Street survived the war.

During the war – after the adaptation – at 14 Owsiana Street were the headquarters of the canned goods manufacture “Wanda” run by the Pakulski brothers³⁴. Immediately after the war three factories functioned there: Canned Goods, Marmalade and Foodstuffs Manufacture “Wanda” – the Pakulski Brothers, “Korona” Tin Packaging Company LLC and “WOB” Tin Packaging Company LLC³⁵. All of those were initially submitted to compulsory state administration according to the Directive of the Miniset of the Domestic Trade from August 12, 1949³⁶, and then by the Ruling no 12 of the Ministers: of the Domestic Trade and

Wszystkie one zostały najpierw poddane przymusowemu zarządowi państwowemu na mocy Zarządzeń Ministra Handlu Wewnętrznego z dnia 12 sierpnia 1949 r.³⁶, a następnie na mocy Orzeczenia nr 12 Ministrów: Handlu Wewnętrznego oraz Przemysłu Ciężkiego z dnia 6 lipca 1950 r. przejęte na własność państwa³⁷. Ostateczne przejęcie zostało dokonane po sporządzeniu w dniu 27 lutego 1953 roku protokołów zdawczo-odbiorczych³⁸.

Po nacjonalizacji zakłady trafiły pod zarząd Rembertowskich Zakładów Przemysłu Mięsnego, które dokonały szeregu adaptacji do zupełnie nowego profilu produkcji – ograniczając je jednak przede wszystkim do przekształceń wewnątrz budynku produkcyjnego. Kolejnym zarządcą budynków przy Owsianej 14 były Zakłady Przemysłu Odzieżowego „Cora”, które użytkowały je (m.in. jako warsztaty szkolne, biura i hotel robotniczy dla szwaczek) aż do likwidacji zakładu w latach 90. XX w. Od tego czasu – pozbawione funkcji i nieużytkowane budynki przy Owsianej 14 ulegają systematycznej degradacji. Podjęta w latach 90. XX w. próba przebudowy i adaptacji obu budynków na potrzeby Izby Skarbowej niestety nie powiodła się, pomimo sporządzenia dokumentacji projektowej i podjęcia procesu uzgodnień pozwolenia na budowę³⁹.

of the Heavy Industry from July 6, 1950, taken over to public ownership³⁷. Eventually, the takeover was finalised after completing the hand-over reports on February 27, 1953³⁸.

After nationalisation the factory was taken over by the Rembertow Meat Factory which carried out several adaptations to accommodate a completely new production profile – however, limiting them primarily to converting the interiors of the production building. The next manager of the building complex at 14 Owsiana Street was the „Cora” Clothing Factory, which used it (e.g. as school workshops, offices and a hotel for seamstresses) until the closure of the factory in the 1990s. Since then – deprived of their function and abandoned buildings at 14 Owsiana Street have been gradually falling into disrepair. An attempt at rebuilding and adaptation of both buildings to serve the needs of the Tax Chamber, undertaken during the 1990s, unfortunately did not succeed despite preparing project documentation and starting the process of acquiring a building permit³⁹.

¹ J. Silberstein, *Elektrotechnika i radiotechnika na WMEI*, Przegład Techniczny 1936, z. 20, s. 584–591; R. Rudniewski, *Przemysł radiotechniczny na tle refleksji powystawowych*, [w:] *Wystawa przemysłu metalowego, elektrotechnicznego i radiowego w r. 1936*, Biuletyn Giełdowy Polskiej Agencji Telegraficznej, Warszawa b.d.w. (1936), s. 10–11; D. Lichtenstein, *Pokaz polskiego przemysłu radiotechnicznego*, [w:] *Wystawa przemysłu metalowego, elektrotechnicznego i radiowego w r. 1936*, Biuletyn Giełdowy Polskiej Agencji Telegraficznej, Warszawa b.d.w. (1936), s. 13–14; R. Rudniewski, *Bilans dorobku polskiej radiotechniki*, 20 lat pracy nad podniesieniem gospodarczym Polski, dodatek bezpłatny do Codziennej Gazety Handlowej 1938, nr 270, s. 57.

² Por. Berezowski H., *Towarzystwo Radiotechniczne ELEKTRIT. Wilno 1925–1939*, Warszawa 2011.

³ *5 lat pracy Krajowych Zakładów Telefunken 1933–1938*, Warszawa 1938; „Krajowe Towarzystwo „Telefunken” Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością została zawarta na mocy aktu zeznanego przed notariuszem Zaborowskim w Warszawie w dniu 7 września 1933 r. za nr rep. 1446 na czas nieokreślony, wpisu do Rejestru Sądu Okręgowego w Warszawie dokonano pod nr B LXIII 9031 w dniu 12 września 1933 r.” – *Polska Gospodarcza* 1933, R. XIV, z. 50, s. IV.

⁴ Ibidem.

⁵ Obecnie ulica Foksal; pod adresem Foksal 18 w 1930 roku założone zostało Biuro Techniczne „Protos” Tadeusz Dzierżek, zajmujące się m.in. „sprzedażą na własny rachunek aparatów radiowych Telefunken” – *Polska Gospodarcza* 1932, z. 10, s. 5; firma „Protos” działała pod tym adresem do 1939 roku.

⁶ *5 lat pracy...*, op. cit.

⁷ W tym ok. 200 robotników, 15 osób personelu technicznego i 15 urzędników – *Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu 1936*, poz. 2816.

⁸ Ibidem; wg danych za 1937 rok zawartych w *Roczniku Polskiego Przemysłu i Handlu 1938* było to 662 pracowników, w tym: ok. 600 robotników, 18 pracowników technicznych, 44 urzędników – *Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu*, R. VI:1938, poz. 3622.

⁹ Ibidem; makassar – heban makassar, heban indyjski, nazwa pochodzi od portowego miasta Makassar na indonezyjskiej wyspie Sulawesi.

¹⁰ Reklama nr 67925r, *Kurier Warszawski* 1937, nr 1, s. 3.

¹¹ Reklama nr 907439r, *Kurier Warszawski* 1937, nr 306, s. 5.

¹² Reklama nr 902520r, *Kurier Warszawski* 1937, nr 99, s. 4.

¹³ Reklama nr 907061r, *Kurier Warszawski* 1937, nr 293, s. 15.

¹⁴ Reklama nr 907126r, *Kurier Warszawski* 1937, nr 300, s. 19.

¹⁵ Wspólnicy Krajowych Zakładów Telefunken Sp. z o.o. na posiedzeniu w dniu 29 października 1937 r. podjęli uchwałę o przekształceniu dotychczasowej spółki w spółkę akcyjną pod nazwą Krajowe Towarzystwo Telefunken. Tego samego dnia sporządzony został statut spółki akcyjnej, skorygowany następnie w dniu 22 lutego 1938 r. Kapitał zakładowy wynoszący 250 tys. zł został w całości opłacony (2500 akcji o wartości nominalnej 100 zł). Spółka akcyjna Krajowe Towarzystwo Telefunken została zarejestrowana w Rejestrze Handlowym Sądu Okręgowego w Warszawie pod nr B/LXII 9031 a dniem 8 marca 1938 r. – *Codzienna Gazeta Handlowa* 1938, nr 78, s. 6.

¹⁶ Ibidem. Rene Kuhn-Bubna był Austriakiem. Pracował w wielu firmach związanych z przemysłem elektrotechnicznym, m.in. jako prokurent i członek zarządu katowickiego

się one wysoką jakością wykonania, nowoczesnym wzornictwem i zastosowaniem wysokiej jakości materiałów (np. egzotyczne drewno na skrzynki aparatów). KT Telefunken prowadziło dobrze zaplanowaną akcję reklamową w gazetach codziennych i czasopismach na terenie całego kraju, szczególnie aktywnie w stolicy. Uczestniczyło także w licznie organizowanych ogólnokrajowych i branżowych targach.

Działalność KT Telefunken została przerwana po wybuchu wojny, zaś teren fabryki przy ul. Owsianej zakupił Adam Pakulski, prowadząc tu działalność swojej Wytwórni Konserw, Marmolady i Przetworów Spożywczych „Wanda”, aż do znacjonalizowania zakładu w 1950 r.

Po 1953 r. w obiektach fabrycznych przy ul. Owsianej 14 mieściła się filia rembertowskich zakładów mięsnych, a następnie biura i hotel dla szwaczek Zakładów Odzieżowych „Cora”. Po likwidacji tych ostatnich w latach 90. XX w. zabudowania fabryczne zostały porzucone i do dziś nie są użytkowane, ulegając coraz głębszej degradacji.

of modern radio sets. They were distinguished by their high quality of workmanship, latest designs and the use of high-quality materials (e.g. exotic wood used for radio cases). KT Telefunken launched a carefully-planned advertising campaign in dailies and periodicals all over the country, and especially actively in the capital. They also participated in numerous organised all-Poland and trade fairs.

The functioning of KT Telefunken ended after the outbreak of the war, and the factory property in Owsiana Street was purchased by Adam Pakulski, who ran here his Canned Goods, Marmalade and Foodstuffs Manufacture “Wanda” until it became nationalised in 1950.

After 1953, the factory buildings at 14 Owsiana Street housed a branch of the Rembertow meat factory, and later offices and a hotel for seamstresses from the “Cora” clothing factory. After the latter were closed down during the 1990s, factory buildings were abandoned and have not been used until today, more and more falling into ruin.